

Посольство
Великої Британії
в Україні

CHILDHOOD
WORLD CHILDHOOD FOUNDATION

СІМЕЙНИЙ
ПАТРОНАТ:

розвиток
якісних
послуг
альтернатив-
ного догляду
дітей у нових
громадах

Проект впроваджується МБО “Партнерство “Кожній дитині” за фінансової підтримки Посольства Великої Британії в Україні та Всесвітнього дитячого фонду.

Девіації у поведінці дитини: причини, форми прояву, методи впливу (продовження)

Сексуалізована поведінка дітей і підлітків: як реагувати дорослим та спілкуватися з дитиною. Як допомогти дитині з ігровою залежністю.

Причини, ознаки і заходи попередження суїцидальної поведінки підлітків.

Допомога дитині у подоланні девіацій: як не нашкодити.

Основні форми прояву девіантної поведінки

Сексуалізована
поведінка дітей

Сексуалізована поведінка – це завжди наслідок пережитої травми.

Це посттравматична поведінка, яка лише подібна до сексуальної поведінки, але не є такою.

Сексуалізована поведінка тісно пов'язана з розумінням дитиною певної соціальної норми, прийнятних і неприйнятних речей з точки зору тих людей, які тривалий час оточували дитину, та у контексті тих подій, в які вона була занурена. Отже, є наслідком особливостей спілкування з дитиною та низки ситуацій, які відбувалися у її житті.

Причини

- **тривала депривація** (відсутність любові, емоційної прихильності, тактильних контактів і як результат – тактильний голод. Найчастіше може бути причиною допубертатної, ранньої, компульсивної мастурбації та інших проявів);
- **наслідування** моделі поведінки батьків або інших дорослих, які оточували дитину;
- **відсутність будь-якого статевого виховання** та інформації про особливості протилежної статі на фоні складних життєвих обставин;
- **пережите сексуальне насильство** (причому дитина може бути як жертвою, так і свідком. Особливо небезпечним різновидом сексуального насильства є зваблення, тобто коли дорослий отримує так звану “добровільну” згоду дитини на сексуальний контакт. У цьому випадку насильник дитиною сприймається позитивно, як джерело приємних емоцій та відчуттів, а можливо – і матеріальних благ. Саме зваблення формує “розбещену дитину”, і такі випадки дуже складні у терапії);
- хронічна підвищена **тривожність**, **занижена самооцінка** (сексуалізована поведінка, наприклад, компульсивна мастурбація, виступає як допоміжний засіб розслаблення, отримання приємних відчуттів);
- **маніпуляція дорослими** (бажання привернути до себе увагу, шокувати, виразити таким чином протест: “Ви так боїтеся цього – ось Вам!”)
- **органічні ушкодження головного мозку** (недорозвиненість кори головного мозку);
- **фізіологічні причини** (глистна інвазія, ендокринні порушення).

Прояви сексуалізованої поведінки

специфічна лексика (зокрема, невідповідна віку);

демонстрація статевих органів;

підглядання;

загравання;

зваблення та пропозиції вступити в статевий акт іншим дітям або дорослим;

імітація статевого контакту в іграх з іншими дітьми або ж – з іграшками;

цікавість до порно;

нав'язлива, компульсивна мастурбація, допубертатна мастурбація;

тощо...

Норма

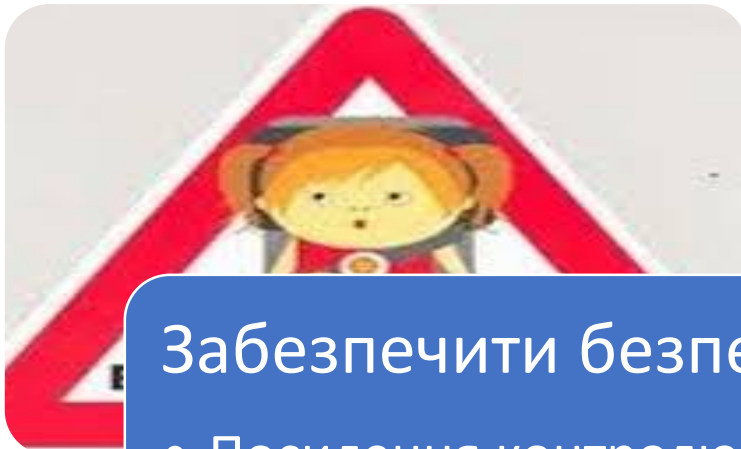
дитина легко відволікається від розглядання і обмацування своїх частин тіла, відкрито ставить питання (наприклад, про будову тіла, про різницю між чоловіком і жінкою, між дівчинкою і жінкою), у неї не порушена поведінка, нормальний сон.

У такій ситуації дорослим досить вести себе тактовно, не соромити дитину за природну цікавість, відповідати на дитячі питання.

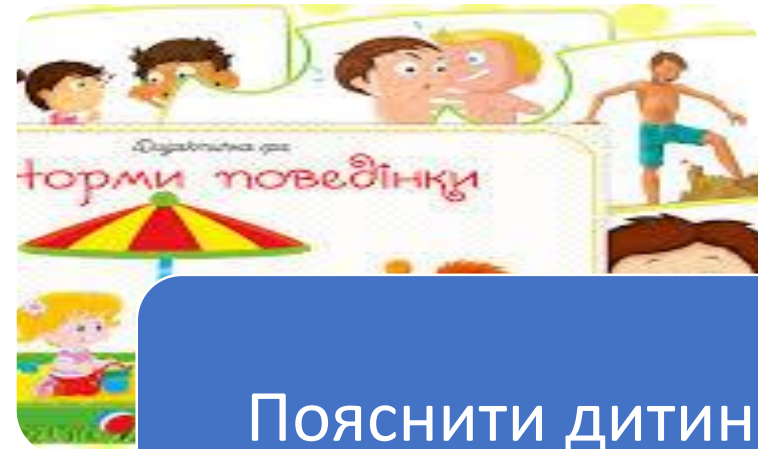

Рекомендації дорослим щодо подолання сексуалізованої поведінки дитини

Забезпечити безпеку

- Посилення контролю
- Забезпечення особистого простору

Пояснити дитині
правила та норми
поведінки

ЧОТИРИ ЗОНИ
ГІППЕНРЕЙТЕР

Зелена зона

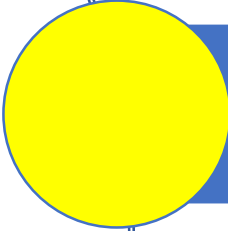
Жовта зона

Помаранчева зона

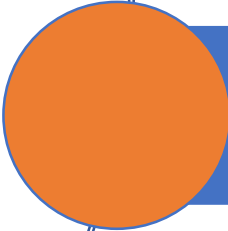
Червона зона

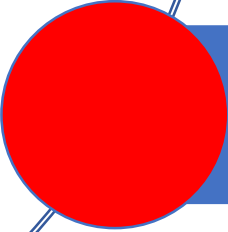
все те, що дозволяється робити дитині на її власний розсуд або за бажанням

діяти за власним вибором, але в межах визначених обмежень, дитина може вирішувати сама, але за умови дотримання деяких правил

дії дитини, які загалом не схвалюються дорослими, але через особливі обставини зараз допускаються

дії дитини, неприйнятні ні за яких обставин. Це наші категоричні «не можна», де не може бути винятків

У разі, якщо дитина пережила сексуальне наси́льство

Пояснити дитині без зайвих емоцій: те, що з нею відбувалося – неправильно, з дітьми так вчиняти не можна.

Розповісти дитині доступною для неї мовою, що такі дії караються законом, і людина, яка їх скоює, потрапляє за ґрати.

Необхідно **запевнити** дитину, що тепер вона у безпеці і більше з нею такого не станеться.

Дитина чітко має **усвідомити**, що в усьому, що стосується тілесного, фізичного контакту, – вона є повним господарем ситуації і проти її волі ви нічого з нею робити не будете.

Давати якомога більше любові та ласки

Час

Подарунки

Похвала

Обійми

Допомога

Рекомендації дорослим щодо подолання сексуалізованої поведінки дитини

Показати альтернативу

- Дитина має побачити, що обійми та поцілунки – це не обов'язково секс, а дружити з кимось, завоювати його прихильність можна багатьма способами, не пов'язаними з тілом та сексом

Займати вільний час

- Залучати дитину до творчої діяльності та фізичної активності, переключачи увагу з власного тіла на інші, адекватні для її віку, захоплюючі види діяльності

Піднімати самооцінку

- Дитина має знати, що вона сама по собі цінність, а не сексуальний об'єкт. Що вона – особистість, що з нею цікаво, що вона розумна та здібна, що її думка є важливою, що вона може самостійно приймати важливі у її житті рішення тощо.

Пояснити оточенню дитини

Ця особливість поведінки дитини скоро мине

Допомогти їм зрозуміти, як реагувати на таку поведінку

Звернутися до спеціалістів

Особливо, якщо дитина була жертвою або свідком насильства

Якщо ви не можете самі подолати прояви поведінки

Коли ви спілкуєтеся з дитиною

- **Оцініть рівень розвитку дитини.** Від того, чи відповідають ваші запитання інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду, багато в чому залежить успіх бесіди.
- **Якомога більше підтримуйте дитину.** Підбадьорюйте її та будьте терплячими, адже він/вона перебуває в стресовому стані. Не забувайте, що діти в уразливому стані демонструють свої переживання і побоювання через поведінку – надчутливу, замкнуту, агресивну тощо.
- **Допоможіть дітям висловити їхні відчуття,** говоріть про власні переживання, зрозумійте почуття дитини. Пам'ятайте, є постраждалі, які або не виявляють емоцій, або поведуться зухвало й агресивно, викликаючи відразу до себе (особливо це може стосуватися дітей, які зазнали сексуального насильства).
- **Зверніть увагу на спроби щось приховати.** Через низку причин, серед яких найважливішими є страх, недовіра до дорослих і сором, дитина може замовчувати факти, пом'якшувати їх або не знати, що зазнала насильства. Так відбувається ще й тому, що вона може насправді любити своїх кривдників, незважаючи на жорстоке поводження.
- Намагайтеся **отримати якомога більше інформації.** Під час спонтанної розповіді дитини постійно тримайте у фокусі, що потрібно терпляче вислухати саме її інтерпретацію подій.

Отже

- Сексуалізована поведінка – це не катастрофа. Це така сама девіантна поведінка, як і лайка, брехня або дрібні крадіжки. Вона піддається корекції при своєчасному та вірному втручанні.
- Дитина, яка виявляє сексуалізовану поведінку, потребує, перш за все, професійної допомоги та підтримки сім'ї, а не осуду та присвоєння ярликів “збоченої”, “розбещеної дитини”, “генетичного успадкування проституції від біологічних батьків”.
- Патронатні вихователі, які зіткнулися з сексуалізованою поведінкою дитини, мають зберігати спокій та холонокровність. Вони, у першу чергу, мають спробувати розгледіти причиннонаслідкові зв'язки між минулим дитини та її поведінковими проявами і шукати відповіді на запитання **“Чим я можу допомогти дитині?”**.
- Ситуацію травматизації у минулому змінити не можна, однак її можна “переназвати”, змінити до неї ставлення. Основними внутрішніми ресурсами вихователів є терпіння, виваженість, поінформованість, конструктив у діях. Основні зовнішні ресурси – представники центрів соціальних служб, дитячі психологи, психотерапевти, сексологи, до яких варто звернутися за консультацією.

... Суїцид є не що інше, як
«ВБИВСТВО»
лівою півкулею правої, менш
життєвої, але більш життєлюбивої.

В.Іванов

Згідно з результатами соціально-психологічних досліджень

27,2% дітей віком 10-17 років іноді втрачають бажання
жити,

17,8% – вважають, що нікому немає до них справ,

25,5% – не завжди можуть розраховувати на допомогу
близької людини,

51,9% – не стримуються в ситуації конфлікту.

Самогубство
(суїцид) —
це усвідомлене
позбавлення
себе життя.

Суїцидальна поведінка — поняття більш широке, воно включає в себе будь-які внутрішні та зовнішні форми психічних актів, які спрямовуються уявленнями про позбавлення себе життя.

Актуальні суїцидальні тенденції

```
graph TD; A([Актуальні суїцидальні тенденції]) --> B([Задуми]); A --> C([Наміри]);
```

Задуми

Активна форма вияву суїцидальності, тобто тенденція до самогубства, глибина якої збільшується з розробкою плану її реалізації. Обдумується спосіб, час і місце самогубства.

Наміри

Приєднання до задуму рішення та вольового компоненту, який спонукає до безпосереднього переходу у зовнішню поведінку.

І.Павлов пояснював самогубство втратою „рефлексу мети”: „Рефлекс мети має велике життєве значення, він є основною нормою життєвої енергії кожного з нас. Життя тільки для того красиве і сильне, хто все життя прагне до недосяжної мети, або з однаковим завзяттям переходить від одній мети до другої. Навпаки, життя перестає прив'язувати до себе, як тільки зникає мета. Звичайно, цілі людського життя безмежні і невичерпні. Трагедія самогубця в тому і полягає, що у нього відбувається найчастіше скороминуче і тільки набагато рідше довготривале затримання, гальмування, як ми, фізіологи, висловлюємось, рефлексу мети».

Загальні риси суїциду

- ✘ метою суїциду є знаходження рішення;
- ✘ завдання суїциду полягає у припиненні свідомості;
- ✘ стимулом до скоєння суїциду є нестерпний психічний (душевний) біль;
- ✘ стресором при суїциді є фрустровані психологічні потреби;
- ✘ суїцидальною емоцією є безпорадність-безнадійність;
- ✘ внутрішнім ставленням до суїциду є амбівалентність;
- ✘ станом психіки при суїциді є звуження когнітивної сфери;
- ✘ дією при суїциді є втеча;
- ✘ комунікативною дією при суїциді є повідомлення про свої наміри;
- ✘ закономірністю є відповідність суїцидальної поведінки загальному життєвому стилю поведінки.

Ознаки, за якими можна визначити можливе самогубство

Розмови про смерть: «Я збираюся померти», «Я не можу так далі жити».

Натяки про свій намір: «Я більше не буду ні для кого проблемою»; «Тобі більше не доведеться за мене хвилюватися».

Багато жартів на тему самогубства.

Зацікавленість темою смерті.

Роздавання речей, які є особливо дорогими, упорядкування справ, наведення порядку в кімнаті.

Зміни у поведінці:

в їжі - їсть замало або забагато;

у сні - спить занадто мало або занадто багато;

у зовнішньому вигляді - неохайність;

у шкільних звичках - пропускає уроки, не робить їх, уникає однокласників,

дратівливий, пригнічений, відсторонений від родини і друзів; надмірно

діяльний, метушливий або, навпаки, байдужий.

Різкі, полярні зміни настрою, депресивність.

Попередні спроби суїциду

Основні мотиви суїцидальної поведінки дітей та молоді

Переживання образи,
одинокості, відчуженості,
неможливість бути зрозумілим

Реальна або уявна втрата
батьківської любові,
нерозділене кохання, ревності

Переживання пов'язані
зі смертю одного з батьків,
розлученням батьків

Основні мотиви суїцидальної поведінки дітей та молоді

Почуття провини, сорому,
образи, незадоволеність
собою

Страх перед ганьбою,
приниженням,
глузуванням

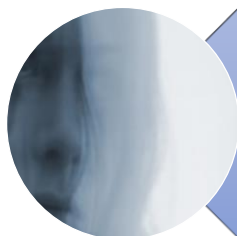

Страх перед покаранням

Основні мотиви суїцидальної поведінки дітей та молоді

Любовні невдачі, сексуальні
ексцеси, вагітність

Почуття помсти, погроз, шантажу

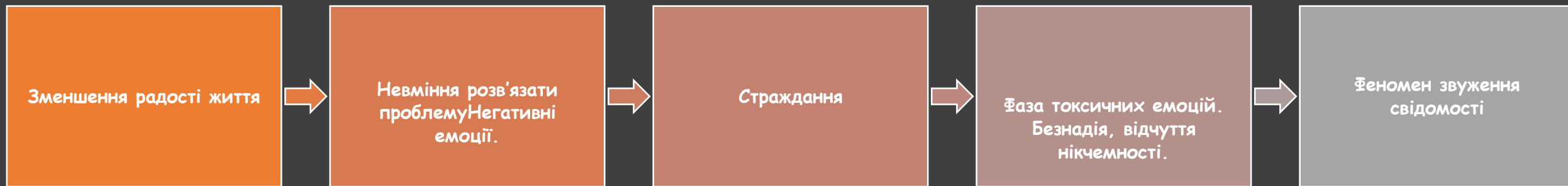

Бажання привернути до себе
увагу, викликати жаль, співчуття

Співчуття або наслідування
приятелів, героїв книг, кінофільмів
(«ефект Вертера»)

Цикл формування суїцидальних думок

ВИДИ ПІДЛІТКОВОГО СУЇЦИДУ

демонстративний, який ми часто також називаємо маніпулятивним. Дитина, намагаючись досягнути певної мети, отримати користь чи вигоду, може у такий спосіб погрожувати дорослим чи друзям. Зокрема цей вид суїциду є поширеним серед закоханих.

скоєний у стані **афекту**, коли дитина не може контролювати емоційний стан, у якому знаходиться на даний момент.

дійсний, справжній суїцид, до нього підліток готується.

8 з 10 випадків
потенційні суїциданти
намагаються дати
оточенню зрозуміти, що
вони можуть наважитися
на самогубство.

Як помітити схильність до суїциду

мові підлітка притаманне відчуття безнадійності. Він/вона кидає такі фрази: *«Я не знаю для чого мені далі жити», «Я сподіваюся, що якщо мене не буде, вам всім стане легше»*. Треба звернути увагу на будь-які словесні висловлювання, які виражають його внутрішні думки.

впорядкування своїх справ, наприклад, акуратно поскладений одяг, але у випадку, якщо раніше така поведінка була йому непритаманною.

часто такі діти ведуть **щоденник**.

Що не слід робити у спілкуванні з підлітком?

не чинити на
неї тиску

ніколи не
потрібно
брехати

Як діяти патронатному вихователю у ситуації, коли дитина говорить про суїцид

Якщо ви підозрюєте можливість скоєння дитиною самогубства, спробуйте встановити з нею особистий контакт. Використовуйте будь-який спосіб, що підходить до ситуації.

Підбирайте ключ до розгадки самогубства – суїцидальна превенція полягає в умінні впізнати ознаки небезпеки

Прийміть суїцидента як особистість

Спробуйте з'ясувати, наскільки серйозними є наміри дитини скоїти самогубство, чи є обміркований план, визначені час та місце. Не заперечуйте серйозності намірів.

Вислуховуйте – “Я чую тебе”. Не намагайтеся втішити загальними словами на зразок “Ну, не все так погано”

Не сперечайтесь. Зараз його біль – найсильніший, навіть якщо він викликаний відносно дріб'язковими причинами

Обговорюйте – відкрите обговорення планів і проблем знімає тривожність. Не бійтеся говорити про це.

Будьте уважним до опосередкованих показників при передбачуваному самогубстві. Кожне жартівливе згадування чи погрозу потрібно сприймати серйозно.

Підкреслюйте тимчасовий характер проблем – визнайте, що його почуття дуже сильні, проблеми – складні. Дізнайтеся, чим ви можете допомогти, оскільки він вам вже довіряє. Дізнайтеся, хто ще може допомогти в цій ситуації

Не пропонуйте невиправданих втішань. Вселяйте надію

Техніки подолання аутоагресії

Колаж із достоїнств

Дорослий пропонує дитині виготовити список своїх достоїнств, використовуючи тексти і фотографії з газет і журналів. Їх потрібно вирізати й акуратно наклеїти на великий папір.

Гострий діалог

Надання можливості висловити свої почуття в безпечних умовах, зняття психоемоційного напруження.

Дорослий пропонує дитині уявити, що на порожньому стільці сидить людина, яка викликає у неї найбільше агресії на даний момент. Дорослий стимулює дитину посваритися зі своїм уявним опонентом, висловити йому все, що хотілося б сказати. При цьому дитина має відповідати сама собі від імені уявного співрозмовника. Тобто дитина говорить і за себе, й від імені тієї людини, до якої відчуває злість, ненависть, гнів.

Переорієнтація на інші цінності

(використовується у ситуації, коли спонукою до самогубства є втрата певних життєвих цінностей)

список того цінного у житті,
що ви на сьогодні втратили

Те цінне, що залишилося
сьогодні з вами

перерахуйте ті речі, чи людей,
чи явища, які доступні вам на
даний момент, але про які ви
ніколи не думали як про цінні

Попередження суїцидальної поведінки

- Підтримуйте теплі емоційні стосунки з дитиною.
- Зрозумійте її потреби, задовольняйте їх.
- Давайте зрозуміти словами і вчинками, що для вас важливий настрій дитини.
- Говоріть: «Я завжди поруч, якщо потрібна допомога».
- Ви можете не знати, чому страждає дитина, але головне - дайте зрозуміти, що ви поруч.
- Не ігноруйте загрози, про які говорить дитина.
- Поговоріть у той момент, коли помітили, що «щось не так».

Не відкладайте розмову на потім!

- Давайте дитині знати, що ви відкриті для будь-якої розмови, навіть неприємної. Запевніть її, що не будете сваритися і панікувати.

Ігрова залежність

Встановлено, що на неї страждають 2,4 % жителів Південної Кореї у віці до 40 років.

У Фінляндії залежним від Інтернету та ігор молодим людям дають відстрочку від армії на 3 роки, щоб за цей час вони пройшли курс реабілітації.

У Китаї інтернет-залежними офіційно вважають 2,6 млн. осіб у віці до 18 років, і держава почала боротися з цією проблемою.

Як патронатним вихователям визначити вже сформовану залежність у дитини?

- Поява так званого «синдрому скасування». Якщо батько обмежує доступ до комп'ютера, дитина реагує агресією, спалахами люті, плачем, «заглибленням у себе»;
- замість будь-яких контактів із людьми – віддає перевагу комп'ютерній грі. Її перестає захоплювати все те, що цікавило раніше – прогулянки з друзями, спортивні секції, позакласні заняття;
- дитина проводить за комп'ютером дедалі більше й більше часу, часом забуваючи про їжу або про елементарні гігієнічні процедури;
- невиконання обіцянки закінчити гру у визначений час;
- зниження апетиту, скарги на головний біль, біль у спині, порушення сну, порушення зору, зниження імунітету і, як наслідок, часті простудні та інші захворювання;
- порушення успішності, невиконання будь-яких, навіть нескладних зобов'язань;
- будь-які розмови дитини так чи інакше повертаються до гри (подій, героїв, проходження рівнів тощо);
- різкі зміни емоційного стану.

Наслідки ігрової залежності у підлітків

- **Зниження творчого потенціалу** дитини. Самому малювати, складати, тобто створювати нову реальність набагато важче, ніж споживати вже готове через гру.
- **Підвищена зарозумілість** підлітків часто пов'язана зі швидкістю досягнення успіху в іграх.
- **Зниження мотивації досягнення мети** при виникненні перших же труднощів пояснюється тим, що в грі він стає переможцем. Навіщо витратити сили в реальності, якщо завжди те ж саме можна отримати у віртуальному світі?
- **Самовпевненість і невиправданий ризик** може сформуватися під впливом геймерських принципів - «можливо все» і «завжди є вихід із ситуації».
- Геймер часто **накладає на оточуючих шаблони** з ігор, формуючи відповідне до них ставлення.

Чим менш упевнено почувається підліток у зовнішній реальності, тим вища ймовірність того, що він втече від реальності в лабіринт комп'ютерної гри і надовго там застрягне.

Що робити, якщо ви підозрюєте наявність ігрової залежності?

- Насамперед не панікувати, не працювати різко й «репресивно» (розбити комп'ютер, відключити інтернет, перерізати дроти). Всі ці способи лише погіршать становище. Не лаяти, не звинувачувати, не карати.
- Ігрова залежність не виникає на порожньому місці й не розвивається за кілька днів або тижнів. У житті дитини щось відбувається. Важливо зрозуміти причину. Батькам важливо бути терплячими. Звільнення від будь-якої залежності вимагає часу.
- Якщо один із батьків проводить весь свій вільний час за комп'ютером, чи то ігри, чи соціальні мережі, то почати потрібно із себе. Багато в чому діти спираються на батьківський приклад.
- Спираючись на вік і інтереси дитини, необхідно заповнити звільнений від гри час. Вибирайте види діяльності, які будуть усім цікаві. Це можуть бути й походи й захопиви настільні ігри, у які може грати вся сім'я, спільний похід у спортзал. Запропонуйте дитині різні позакласні заняття. Нехай пробує себе в різних гуртках і секціях. Дитині важливо зрозуміти, що у світі багато цікавіших занять, ніж комп'ютерна гра. Захоплення і відчуття успішності в тому, що в дитини добре виходить, допоможе підвищити її самооцінку.
- Приділяйте дитині більше уваги. Розмовляйте, виявляйте цікавість до її життя. Дайте дитині можливість відчути «бонуси» від контакту з реальністю. Проявіть інтерес до гри, у яку грає дитина. Розпитайте про персонажів і правила. Можете поспостерігати за тим, як дитина грає. Одночасно питайте про деталі гри. Це допоможе встановити контакт із дитиною, який, найімовірніше, дещо втрачений.
- Потрібно скорочувати час перебування за комп'ютером, але не різко, а поступово.
- Коли вдасться розібратися з причинами залежності, допоможіть дитині впоратися з ними. Будьте поруч, не забувайте говорити, що любите й готові допомогти

Базові принципи взаємодії дорослого з дитиною

Доброзичливі стосунки

- поважати;
- сприймати дитину такою, якою вона є;
- відмежовувати поведінку від особистості;
- дотримуватися конфіденційності у певних питаннях;
- дорослому самому демонструвати модель здорової поведінки;
- дитина має відчувати, що на дорослого можна покластися.

Володіти навичками спілкування

- співчуття;
- вміння активно слухати;
- дайте зрозуміти, що з вами можна торкатися будь-яких питань;
- давати інформацію, що відповідає віку дитини;
- виявляти щирий інтерес, цікавитись поглядами, думками дитини.

Акцентувати увагу на плюсах, а не на мінусах

- очікувати найкращих зусиль та результатів від дитини, незалежно від її реальної поведінки;
- підтримка, заохочення, похвала — особливо тоді, коли дитина намагається змінити

Залучити дитину до сприйняття рішень, що її стосуються, по мірі можливості приймати її пропозиції.

Поради дорослим у роботі з девіантними підлітками

- Будьте привітними.
- Цікавтеся їх думкою, дайте їм відчуття себе прийнятними.
- Старайтесь попередити виникнення конфлікту, не допустити його виникнення.
- Дозволяйте їм помилятися і вчитися на власних помилках.
- Будьте з ними відкритими у спілкуванні, не старайтесь їх обманювати, щось від них приховувати.
- Станьте їх другом, порадиником, готовим в будь-кий час їх вислухати.
- Завжди давайте їм ще один шанс.
- Радьтеся з ними, вітайте їхні пропозиції.
- Знаходьте час для спілкування з ними, вислуховуйте їх, розділяйте з ними радість та переживання.
- Не старайтесь їх переконувати, насаджувати свою думку, різко заперечувати.
- Дайте підлітку відчуття відповідальності.
- Допоможіть їм повірити в себе.

П'ять позитивних принципів виховання:

- 1. Відрізнатися від інших** – це нормально. Кожна дитина – неповторна. У кожної дитини є особливі таланти, проблеми та потреби. Завдання дорослих: розпізнати особливі потреби дитини та задовольнити їх.
- 2. Здійснювати помилки** – це нормально. Помилки – це природне, нормальне та неминуче явище. Щоб донести до дитини цей принцип, дорослі повинні визнати власні помилки відносно до дітей та один до одного.
- 3. Проявляти негативні емоції** – це нормально. Такі негативні емоції як гнів, смуток, страх, розчарування, безпорадність, ревності, образа, невпевненість, сором є не тільки природними, як і позитивні емоції, але й важливими складовими розвитку. Дорослі повинні навчити дітей відчувати та виражати свої негативні емоції. Найкращий спосіб навчити дитину усвідомлювати свої емоції – це вислухати її із співчуттям та допомогти розпізнати емоції, які виникли.
- 4. Бажати більшого** – це нормально. Діти не знають, скільки їм дозволено просити. Завдання дорослих: навчити дітей просити те, що вони бажають, поважаючи при цьому інших. Дитина має усвідомити, що факт прохання не гарантує отримання бажаного результату. Якщо не дозволити дітям вільно просити, вони так і не дізнаються, що вони можуть отримати, а що – ні. Крім того, коли діти просять, у них розвиваються вміння вести переговори.
- 5. Висловлювати свою незгоду** – це нормально. Необхідно дозволяти дітям говорити “ні”, але при цьому важливо, щоб вони знали: останнє слово залишається за дорослими. Дозволяючи дітям говорити “ні”, ви тим самим даєте їм можливість вільно висловлювати свої почуття, визначати власні бажання та вести переговори. Відкоректувати власні бажання – означає привести їх у відповідність до бажань старших. Відступитись від своїх бажань – означає подавити свої бажання і почуття, підкорившись волі дорослих.

Все, що ви робите,
робіть із любов'ю,
або взагалі не робіть.

